

Uvod: Imena

Sloves, ime in videz, običajno merilo in teža stvari, tisto kar velja – v začetku skoraj vedno zmotni in arbitrarni [...] – vse to prerašča iz roda v rod zgolj zato, ker ljudje v to verjamejo, dokler postopoma ne preraste v del stvari same in se spremeni v njeno snov. Tisto, kar je bilo v začetku le videz, na koncu skoraj vselej postane bistvo in kot tako tudi učinkuje.

Friedrich Nietzsche¹

Ob koncu dvajsetega stoletja so ljudje govorili, kot da bi Balkan obstajal že od nekdaj. Dvesto let prej še nastal ni. Ne Balkanu, marveč Rumeliji so vladali Osmani, nekdanjim »rimskim« deželam, ki so jih prevzeli Bizancu. Sultanovi izobraženi pravoslavni podaniki so se označevali za »Rimljane« (»Romaioi«, Romejci) ali preprosto za »kristjane«. Zahodnjakom, ki so poznali klasične regionalne pojme kot Makedonija, Epir, Dacija in Mezija, pojem »Balkan« ni veliko pomenil. »Moja pričakovanja so narasla,« je zapisal neki popotnik leta 1854, »ob omembi, da bomo kmalu prečkali Balkan; a sem nemudoma odkril, da ta visokoleteči naziv označuje zgolj sleme, ki deli vode, ali gorski prelaz, ne da bi nujno ponujal tudi veličasten ali romantičen prizor.«²

»Balkan« je bilo v začetku ime, ki je označevalo gorsko verigo, klasično izobraženim zahodnim popotnikom bolj znano kot »starodavni Haemus«, mimo katerega so šli na poti iz srednje Evrope v Konstantinopol. V zgodnjem devetnajstem stoletju so vojaški oficirji, kakršen je bil grof Albemarleški, raziskovali njegova malo znana

1 Friedrich Nietzsche, *The Gay Science*, navedeno v: M. Todorova, *Imagining the Balkans*, New York 1997, str. 19. [V slovenskem prevodu knjige *Imaginarij Balkana* (Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2001) je navedek na strani 48, prevedla Špela Mihelač. Op. prev.]

2 Warrington W. Smith, *A Year with the Turks*, New York 1854, str. 169.

pobočja. »Notranjost Balkana,« je zapisal pruski diplomat, ki ga je prečkal leta 1833, »je malo raziskana in le z nekaterimi izjemami so bile opravljene natančne meritve višin. Le malo drugače je bilo dvajset let kasneje, ko so v Kraljevem geografskem društvu brali Jochmusove »Zapise o potovanju na Balkan ali goro Haemus«. Čez te gore je ruska armada napredovala proti Konstantinoplu leta 1829 in ponovno leta 1877. »Prečkanje Balkana,« je zapisal avtor poljudne zgodovine takratne rusko-turške vojne, »je treba šteti za enega najbolj omembe vrednih dosežkov vojne.«³

V tem času je peščica geografov že raztegnila besedo na celotno regijo, zvečine na podlagi zmotne predpostavke, da balkanska veriga teče naravnost čez polotok jugovzhodne Evrope, podobno kot so Pireneji označevali vrh Iberskega. V osemnajstem stoletju je bilo geografsko poznavanje turških domen precej megljeno. Še leta 1802 je John Pinkerton opazil, da so »novejši zemljevidi teh predelov še vedno zelo nepopolni«. Večina učenjakov, vključno z grškimi avtorji najzgodnejših študij območja, je uporabljala veliko običajnejši pojem »evropska Turčija« in omembe »Balkana« so ostale redke dolgo v devetnajsto stoletje. Ne najdemo jih, na primer, v pisanju učenjaka Amija Bouéja, čigar podrobno raziskovanje celotne regije – *La Turquie d'Europe* iz leta 1840 – je postavilo standarde natančnosti in podrobnosti, ki generacije dolgo niso bili preseženi.⁴

Tudi omemb »balkanskih« ljudstev pred 1880 ni bilo veliko. Pravoslavni svet je zajemal tako Grke kot Slovane in potreben je bil čas, da so vzniknila etnografska in politična razlikovanja med raznovrstnimi pravoslavnimi skupinami. Leta 1797 je revolucionarni

3 Grof Albemarleški (George Keppel), *Narrative of a Journey Across the Balcan*, London 1831; M. von Tietz, *St. Petersburg, Constantinople and Napoli di Romania in 1833 and 1834*, New York, izdaja 1836, str. 91; generalporočnik A. Jochmus, »Notes on a Journey into the Balkan, or Mount Haemus in 1847«, *Journal of the Royal Geographical Society*, 24 (1854), str. 36–86; E. Ollier, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*, v dveh delih, London, brez letnice, II, str. 15.

4 P. Vidal de la Blache in L. Gallois, *Géographie Universelle*, zv. 7, 2, Paris 1934, str. 395–396; J. Pinkerton, *Modern Geography: A Description of the Empires, Kingdoms, States and Colonies, with the Oceans, Seas and Isles in All Parts of the World*, 2 dela, London 1802, I, str. 461; Jochmus, »Notes«, str. 64. Najzgodnejše domorodno pričevanje je verjetno *Geografia neoteriki* D. Filippidesa in G. Konstantasa iz leta 1791: glej izdajo, ki jo je uredil A. Koumarianou, Atene 1988.

hujskač Rhigas Velestinlis, ki se je navdihoval pri francoski revoluciji, napovedal sultanov padec in razglasil potrebo po »helenistični Republiki«, v kateri bi bilo vsem ljudstvom iz »Rumelije, Male Azije, Arhipelaga, Moldavije in Vlaške« priznано državljanstvo ne glede na »razlike v rasi in veri«. V Rhigasovi razprostranjeni bodoči Republiki naj bi bila grščina jezik ne le učenja, temveč tudi vladanja. Še v petdesetih letih devetnajstega stoletja so se poznavalski komentatorji posmehovali površnim opazovalcem, ki imajo slovanska plemena za Grke, ker je njihova vera zvečine »grška«. Celo nemški raziskovalec Karl Ritter je predlagal, da naj se celotna regija južno od Donave imenuje »Halbinsel Griechenland« (grški polotok). »Do prav pred kratkim,« piše britanski zgodovinar E. A. Freeman leta 1877, »so bili vsi pravoslavni turški podaniki v očeh večine Evropejcev podobni Grkom.«⁵

Še dolgo po nespornem vzponu slovanskega nacionalizma je bilo težko zaznati, kakšni vzorci držav in ljudstev bodo nasledili Turke. Nekateri komentatorji so si zamišljali več samostojnih krščanskih držav pod skupnim osmanskim vrhovnim vladarjem, drugi so predvidevali razdelitev regije med grško državo in južnoslovansko federacijo. Skoraj nihče ni pričakoval procesa drobitve, ki se je dejansko pripetil. »Celo v današnjih dneh,« je zapisal francoski pisec leta 1864, »sem nemalokrat slišal ljudi spraševati, komu pripada krščansko prebivalstvo Turčije – Rusiji, Avstriji, Franciji? In ko so nekateri sanjači odgovarjali: »Ta ljudstva pripadajo sama sebi« – kakšno pomilovanje, kakšno zabavljanje čez takšno utopijo.«⁶

V teku osemnajstega in devetnajstega stoletja je bila »Turčija v Evropi« priljubljena geografska skovanka dneva. Toda še pred nastopom osemdesetih let devetnajstega stoletja so bili dnevi »Turčije v Evropi« očitno štetí. Države naslednice – Grčija, Bolgarija, Srbija, Romunija in Črna gora – so se v devetnajstem stoletju pojavile kot tekmičice v

5 Rhigas in R. Clogg (ur.), *The Movement for Greek Independence, 1770–1821*, London 1976, str. 157–163. E. Freeman, »Race and language«, *Contemporary Review*, 29 (1877), str. 711–741.

6 Prim. Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, II, Dunaj 1854, str. 327–332; H. F. Tozer, *Reseraches in the Highlands of Turkey*, I, London 1869, str. 393–397; Saint-Marc Girardin naveden v: T. G. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie*, Pariz 1914, str. 496.

delitvi preostanka. Med 1878 in 1908 so diplomatske konference se-sekljale osmanski teritorij in preostanek podredile nadzoru velesil. Zahodni popotniki, novinarji, propagandisti so se zgrinjali v regijo in popularizirali novo, širšo rabo pojma »Balkan«. Še pred izbruhom prve balkanske vojne leta 1912 – ki je končala obdobje osmanske vladavine v Evropi (zunaj neposrednega zaledja Konstantinopla) – je pojem postal zelo razširjen. Puristi so bili nejevoljni. Neki nemški geograf je jezno govoril o »južnoevropskem – ali kot ljudje pogosto pravijo, ponavljajoč pol stoletja staro zmoto – *Balkanskem* polotoku«. Bolgarski strokovnjak se je pritoževal čez »to regijo ... [ki se] napačno imenuje Balkanski polotok«. Toda tok je bil usmerjen proti tovrstnim pedantnostim. V manj kot pol stoletja se je nov geografski koncept ukoreninil v vsakodnevem izražanju, predvsem kot rezultat nenadnih vojaških in diplomatskih sprememb. Pred letom 1917 je standardna zgodovina vzhodnega vprašanja govorila o »deželah, ki so jih geografi prejšnje generacije imenovali 'Turčija v Evropi', a so nas politične spremembe prisilile, da za njih najdemo novo ime. Ime, ki običajno označuje ta segment je »Balkanski polotok« ali preprosto »Balkan«.⁷

Od vsega začetka je bil Balkan več kot le geografski koncept. Pojem je bil, za razliko od predhodnih, napolnjen z negativnimi konotacijami – nasilja, divjaštva, primitivizma – do te mere, da je težko najti primerjavo. »Zakaj *divja Evropa*?« se je vprašal novinar Harry de Windt v knjigi z enakim naslovom iz leta 1907. »Zato ..., ker pojem ustrezno opisuje divje in brezpravne dežele med jadranskim in Črnim morjem.« Naravnano nazgodovino upora in maščevanja, ki se razteza skoraj stoletje v preteklost in doseže vrh po letu 1900 s terorističnimi bombnimi napadi Notranje makedonske revolucionarne organizacije, s srbskim kraljevim umorom leta 1903 in s splošno razširjenimi pokoli vseh strani v balkanskih vojnah, je Evropa regijo začela hitro povezovali z nasiljem in prelivanjem krvi. Desetletje nadaljnjih bojov – ki so se končali leta 1922 z grškim porazom proti Turkom v Mali Aziji

7 F. Crousse, *La Péninsule greco-slave*, Bruselj 1876; T. Fisher, *Mittelmeerbilder*, Leipzig 1906, str. 44; D. M. Brancoff (Dimitur Mishev), *La Macédoine et sa population chrétienne*, Pariz 1905, str. 3; J. R. Marriot, *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, Oxford 1917, str. 21.

in vsiljeno izmenjavo prebivalstva približno dveh milijonov beguncev – ni veliko pripomoglo k spremembi podobe. Resda so si balkanska ljudstva zdaj vladala sama, kot si je v njihovem imenu tega želelo toliko zahodnih zagovornikov. Toda kakšen je bil izid? Popolna zbirka majhnih, za življenje nesposobnih, medsebojno nasprotujočih si in notranje nestrpnih držav. Videti je bilo natanko kot *kleinstaaterei*, ki so se ga bali nasprotniki neomejene širitve nacionalnih držav. Liberalci so težka uskladili svoje vesele ideale nacionalne samoodločbe z realnostjo razdrobljenega in nestabilnega sveta. V primeru novih držav, kot sta Nemčija in Italija, je nacionalizem devetnajstega stoletja spojil drobne zastarele državnice v večje in ekonomsko bolj smiselne enote; na Balkanu je bil izid nasproten.⁸

Med vojnami so romanopisci in filmski režiserji regijo spremenili v oder eksotičnih trilerjev korupcije, hitrih umorov in lahkotnih zločinov. Za Erica Amblerja v *The Mask of Dimitrios* (*Dimitrijeva maska*) je bil Balkan simbol moralnega razkroja same medvojne Evrope. Za manj prefinjeno Agatho Christie je, v knjigi iz leta 1925 *The Secret of Chimneys* (*Skrivnost Chimneysa*), Balkan domzloglasnega Borisa Anchoukoffa, ki je prišel iz »ene od balkanskih držav ... Glavne reke, neznane. Glavne gore, prav tako neznane, a precej razširjene. Prestolnica, Ekarest. Prebivalstvo, večinoma banditi. Hobi, umori kraljev in revolucije.« Kot je zapisala Rebecca West na začetku potopisa *Black Lamb and Grey Falcon* (*Črno jagnje in sivi sokol*): »Nasiljeje bilo pravzaprav vse, kar sem vedela o Balkanu: vse, kar sem vedela o južnih Slovanih.« Črni film Jacquesa Tourneurja iz leta 1942 *Cat People* (*Ljudje mačke*) je šel še dlje in s prikazom motene osebnosti srbske filmske junakinje spremenil Balkan v leglo »starodavnega greha«, ki je ljudi spremenilo v morilske seksualne grabežljivce, da so grozili z uničenjem »normalnih srečnih življenj« običajnih Američanov.⁹

V povojnem obdobju so nekateri od teh klišejev oslabei. Balkan je v času hladne vojne izginil iz zahodne zavesti, železna zavesa pa je tekla čez jugovzhodno Evropo in ločevala Grčijo od njenih komunističnih sosed. Albanija je postala dejansko nedostopna. Titovo Ju-

8 H. de Windt, *Through Savage Europe*, London 1907, str. 15; M. Todorova, *Imagining the Balkans*, New York 1997, str. 122.

9 R. West, *Black Lamb and Grey Falcon*, London 1943, zv. 1., str. 23.